

University of
Sistan and Baluchestan

Christianity through the Greco-Roman perspective: Celsus

Vali Abdi¹

1. Corresponding Author, Assistant Professor, Department of Religion and Comparative Mysticism, Faculty of Theology and Islamic Teaching, University Ferdowsi of Mashhad, Mashhad, Iran. E-mail: v_abdi@um.ac.ir

Article Info	ABSTRACT
Article type: Research Article Article history: Received: 29 June 2026 Received in revised form: 19 August 2026 Accepted: 11 September 2026 Published online: 24 September 2026 Keywords: Hellenism, Celsus, Origen, Church Fathers, Jesus Christ.	Introduction As recorded in the Acts of the Apostles (Chapter 2), the post-Ascension period witnessed the rapid spread of Christian teachings throughout the ancient world. Because of the missionary endeavors of the Apostles and the disciples of Jesus, His proclamation—specifically the “arrival of the Kingdom of God”—transcended the confines of Jerusalem to reach an extensive audience. By the second century CE, Christianity had reached the boundaries of Syria, Antioch, North Africa, Greece, Egypt, Italy, and various other territories (Edwards, 2005: Vol. 12, 573-588; Whitehouse, 2016: 21; Frend, 1952: 3). By the third century CE, the burgeoning influence of this nascent faith was increasingly regarded by Roman emperors as an existential threat to the imperial order. This tension manifested in the persecutions decreed by Diocletian (r. 284–311) between 303 and 305 CE, a period historically termed the “Great Persecution,” which endured until the Edict of Milan in 313 CE under Emperor Constantine (d. 337) (Frend, 1952: 6-8; Πετρούνια, 1973: 43). Nevertheless, antagonism toward Christianity was not exclusively characterized by physical coercion; it also manifested through scholarly polemics aimed at the refusal of its doctrines. Celsus, a significant second-century philosopher, composed a treatise specifically designed to contest the fundamental tenets of the Christian faith. Investigating his work offers a dual advantage: it illuminates the Greco-Roman milieu’s attitude toward Christianity and provides significant data regarding the conduct and creed of contemporary Christians. Moreover, his testimony regarding Jesus may be utilized as a historical evidence for Christological existence. Consequently, through an analysis of the Greek corpus of Celsus, this study seeks to delineate his views on Christianity and discern the specific doctrines he targeted for critique. The scope of this inquiry is not to examine Origen’s apologetic responses to Celsus, but rather to investigate the prevailing Greco-Roman perspective on Christianity in the second century, characterizing how they perceived its followers and which theological tenets they found most objectionable?

Cite this article: Abdi, V. (2026). Christianity through the Greco-Roman perspective: Celsus. *Studies in Comparative Religion and Mysticism*, 10 (2), 379-403. DOI: <http://doi.org/10.22111/jrm.2025.52026.1286>

© The Author(s). Abdi, Vali

Publisher: University of Sistan and Baluchestan

DOI: <http://doi.org/10.22111/jrm.2025.52026.1286>

Research Methodology

This research is based on the textual analysis of the Greek version of Celsus' treatise, a work which, as shall be demonstrated, offers significant evidence regarding early Christianity. Moreover, the analysis will be supplemented by an integration of diverse scholarly perspectives. Although Celsus's critical approach to Christianity frequently assumes a polemical character, this inquiry seeks to examine and analyze his arguments from a phenomenological standpoint, ensuring an objective assessment devoid of any prejudice and biases.

Discussion

Much remains unknown about Celsus, though he is believed to have been a Platonist who wrote *True Discourse* (Αληθής Λόγος) against Christianity between 161 and 180 CE. Although his original work is lost, we have access to it through Origen's writings. Recent scholars, including Otto Glockner, have compiled the Greek fragments of Celsus from Origen's work, and this study follows the Glockner edition. Celsus wrote his book to reveal the actual nature of Christian teachings. About seventy years later Origen (185–235 CE) responded to Celsus in his *Contra Celsum* indicates that Celsus's work was a highly influential text of its era. His treatise also offer important information on how Jews viewed Christianity and Jesus in the second century. Moreover, his work is often cited as potential evidence for the historical existence of Jesus (Van Voorst, 2000: 64-66).

Likely a Roman citizen during the time of Marcus Aurelius, Celsus was well-versed in Christianity, Judaism, and Egyptian traditions. Although Origen describes him as an Epicurean—suggesting he did not follow the Greek gods (Ωριγένης, 1899: 231; Turner, 1908: Vol. 3, 1-5)—he is better described as an “eclectic” thinker. Origen's use of the term “Epicurean” may have been a derogatory label used to categorize him as a heterodox thinker. Some scholars view Celsus as a “conservative intellectual” who sought to protect traditional values. He was likely familiar with Christian apologists like Justin Martyr, with some suggesting his work was a reaction to Justin's writings (Wilken, 1984, 94-95, 101). Importantly, Celsus's views seem to stem from direct observation and study rather than rumors, implying he had studied the Old Testament. Finally, some suggest he was a Roman patriot who saw Christianity as a threat to Rome (Greenwood, 2014: 707; Benko, 1985: 148-149). While our knowledge of Greco-Roman views on Christianity was once very limited, Celsus's treatise now allows us to draw broader conclusions about their perceptions in the second century.

Conclusion

As previously indicated, the second-century expansion of Christianity brought it into contact with diverse cultures, most notably Greek philosophy. Within this milieu, proponents of the Greco-Roman order perceived Christianity as an existential threat to their established *status quo*. Consequently, alongside coercive measures and physical persecution, certain thinkers—such as Celsus—sought to intellectually challenge the nature and teachings of this nascent faith. In his treatise, Celsus endeavored to deconstruct the New Testament narrative, questioning Christian accounts of Jesus's birth, life, miracles, divinity, and the Incarnation. Furthermore, he launched a vigorous critique of the lifestyle and conduct of “early Christian communities.” Ultimately, Celsus concluded that Christian tenets—such as the Virginity, the divinity of Jesus, His miracles, and the Incarnation—were irrational and rooted in superstition. He characterized Christians as obsolete, irrational, and superstitious, arguing that they prioritized “blind faith” above all else.

An examination of Celsus's work reveals his extensive familiarity with sacred scriptures, Christian and Jewish doctrines, and various Gnostic sects and movements. A noteworthy observation is that while he contested nearly all major Christian tenets, he made scant reference to the doctrine of the Trinity. This lends credence to the hypothesis that this doctrine was not yet prevalent among Christians in the second century, at least not prior to the Council of Nicaea (325 CE). While one cannot assert that his approach represented the consensus of all Greeks and Romans at the time, it is plausible to argue that the “Celsian” perspective—viewing Christians as ignorant and irrational—was the prevailing sentiment of the era. The critiques raised by Celsus bear a striking resemblance to those later formulated

in the Islamic tradition by theologians such as Qasim al-Rassi, Abu Isa al-Warraq, and Qadi Abd al-Jabbar. Whether these Islamic polemicists were directly acquainted with this Greco-Roman tradition of anti-Christian refutation, and to what extent they incorporated these specific arguments into their own works, remains a compelling subject for further scholarly inquiry.

مسیحیت از نگاه رومی-یونانی: کلسوس

ولی عبدی^۱ ✉

۱. نویسنده مسئول، استادیار، گروه ادیان و عرفان تطبیقی، دانشکده الهیات و معارف اسلامی، دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد، ایران. رایانامه: v_abdi@um.ac.ir

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی	پیدایش مسیحیت از همان ابتدا با مخالفت‌های گوناگون مواجه شد. در وهله نخست، یهودیان و سپس در سده‌های بعد رومیان آن را تهدیدی برای موجودیت خودشان دیدند. به همین علت از سده دوم میلادی تا زمانی که مسیحیت تبدیل به دین رسمی شد، رومیان همواره به تعقیب و آزار و اذیت مسیحیان مشغول بودند. اما مخالفت با این دین جدید صرفاً محدود به شکنجه نبود، بلکه برخی نویسندگان جهان باستان با نگرش آثاری به نقد و رد آموزه‌های مسیحیت پرداختند. به‌ویژه سده دوم میلادی شاهد تقابل و -در موارد بسیار کم- تعامل فرهنگ هلنیسم و مسیحیت بود. در این میان، کلسوس متفکر افلاطونی در سده دوم میلادی یکی از اندیشمندانی است که رساله‌ای با عنوان <i>گفتار راستین</i> تألیف و به رد و ابطال تعالیم اصلی مسیحیت پرداخت و نتیجه گرفت که مسیحیان افرادی بی‌خرد و جاهل هستند. در نوشتار حاضر سعی خواهیم کرد با بررسی نسخه یونانی اثر کلسوس و سایر متون یونانی نوع نگاه وی به مسیحیت در آن سده را نشان دهیم. افزون‌براین، بررسی رساله کلسوس از نظر دین‌شناسی آگاهی‌های ارزشمندی درباره رفتارها و باورهای مسیحیان در آن دوره به دست می‌دهد. برای مثال، با مطالعه اثر وی می‌توان چنین استنتاج کرد که در سده دوم میلادی آموزه تثلیث هنوز تبدیل به عقیده رایج در بین مسیحیان نشده است؛ چرا که کلسوس اشاره زیادی به این مبحث مهم الهیاتی نمی‌کند. دیگر اینکه نقدهای او بر مسیحیت به وضوح نشان می‌دهد که در سده مزبور، شخصیت، اعمال و رفتار عیسی مسیح در میان پیروان او چنان با اندیشه‌های اسطوره‌ای خلط شده است، که به راحتی نمی‌توان عیسای واقعی را از عیسای اسطوره‌ای تمیز داد، به همین سبب یکی از دغدغه‌های مهم متکلمان مسیحی در این دوره دفاع از بُعد ناسوتی عیسی است.
تاریخ دریافت: ۱۴۰۵/۴/۸	
تاریخ ویرایش: ۱۴۰۵/۵/۲۸	
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۵/۶/۲۰	
تاریخ انتشار: ۱۴۰۵/۷/۲	
واژه‌های کلیدی:	
هلنیسم،	
کلسوس،	
اوربگنس،	
پدران کلیسا،	
عیسی مسیح	

استناد: عبدی، ولی (۱۴۰۵). مسیحیت از نگاه رومی-یونانی: کلسوس. *مطالعات ادیان و عرفان تطبیقی*، ۱۰ (۲)، ۴۰۳-۳۷۹.

DOI: <http://doi.org/10.22111/jrm.2025.52026.1286>

© نویسندگان. عبدی، ولی

ناشر: دانشگاه سیستان و بلوچستان

مقدمه

همان طور که در رساله اعمال رسولان بیان شده است (فصل‌های ۲ و به بعد) پیروان عیسی مسیح پس از عروج وی شروع به تبلیغ مسیحیت تقریباً در سرتاسر جهان باستان کردند. بنابراین، بر اثر کوشش‌های حواریون و شاگردان عیسی مسیح، پیام وی از جمله «فرا رسیدن ملکوت خداوند» در خارج از اورشلیم مخاطبان فراوانی را پیدا کرد، به‌طوری که مسیحیت در سده دوم میلادی در سوریه، انطاکیه، شمال آفریقا، یونان، مصر، ایتالیا و سرزمین‌های دیگر به شکل قابل توجهی گسترش یافت (Edwards, 2005, Vol. 12, pp. 573-588; Whitehouse, 2016, p. 21; Frend, 1952, p. 3). به تدریج و به‌ویژه در سده سوم میلادی امپراتوران روم گسترش دین جدید را خطری جدی برای موجودیت خود تلقی کردند و به همین سبب دیوکلتیانوس (۲۸۴-۳۱۱) بین سال‌های ۳۰۳-۳۰۵ میلادی دستور قلع و قمع مسیحیان را صادر کرد که به «شکنجه بزرگ» معروف شد و همین رویه تا سال ۳۱۳ میلادی که به دستور امپراتور کنستانتین (د. ۳۳۷) مسیحیت به دین رسمی تبدیل گشت، ادامه یافت (Frend, 1952, pp. 6-8; Πετρουνια, 1973, p. 43). اما مخالفت با مسیحیت فقط از طریق شکنجه و آزار و اذیت نبود، بلکه مخالفان، گاهی اوقات با نوشتن آثاری به نقد و رد دین جدید می‌پرداختند.

کلسوس یکی از کسانی است که در سده دوم میلادی با نوشتن رساله‌ای آموزه‌های اصلی مسیحیت را رد کرد. مطالعه اثر وی به مخاطب، کمک شایانی می‌کند تا هم نوع نگاه یونانیان و رومیان در آن سده به مسیحیت را دریابد و هم از رفتارها و باورهای مسیحیان در آن دوره آگاهی‌های زیادی به دست آورد. همچنین چه بسا بتوان گزارش وی درباره عیسی مسیح را سندی بر وجود تاریخی عیسی دانست. بنابراین، با بررسی نسخه یونانی اثر کلسوس، سعی خواهیم کرد دیدگاه‌های او درباره مسیحیت را نشان دهیم و همچنین از لابلای نقدها و نظرات او مشخص خواهد شد که وی بیشتر کدام یک از باورهای مسیحیان را به چالش کشیده است. بنابراین، هدف ما در اینجا پرداختن به پاسخ‌های اورینگنس در جواب به رساله کلسوس نیست، بلکه همانطور که گفته شد کوشش ما براین خواهد بود که نشان دهیم در سده دوم میلادی یونانیان و رومیان عمدتاً از چه منظری به مسیحیت می‌نگریستند؟ در نگاه آنان، پیروان عیسی مسیح چه نوع افرادی بودند و بیشتر به چه آموزه‌هایی باور داشتند؟

پیشینه پژوهش

بررسی نقدهای کلسوس بر ضد مسیحیت از این حیث حایز اهمیت است که نوع نگاه فیلسوف جهان باستان را به این دین نشان می‌دهد. همچنین از لابلای نقدهای وی می‌توان به باورها، وضعیت دینی و اجتماعی مسیحیان آن زمان پی برد. با این حال تاکنون در زبان فارسی راجع به کلسوس اثری نوشته نشده است. اما در زبان یونانی، ابتدا اریگنس کتابی با عنوان *بر ضد کلسوس*^۱ در رد نقدهای وی نوشت و آگاهی‌های ما امروزه از کلسوس مرهون همین کتاب است؛ زیرا اثر خود کلسوس اکنون موجود نیست. از سده بیست میلادی به بعد، محققان بیشتری با انگیزه‌های گوناگون به مطالعه آراء و نظرات کلسوس پرداختند. در این میان، گلوکner^۲ چاپ جدیدی از متن یونانی رساله کلسوس را از کتاب مذکور اریگنس جدا کرده و به چاپ رساند؛ که در نوشتار حاضر همین نسخه یونانی، مبنای مطالعه ما خواهد بود. در سده مذکور، به زبان انگلیسی نیز آثار گوناگونی درباره وی به چشم می‌خورد. برای نمونه، هافمن^۳، رساله کلسوس را با افزودن مقدمه و توضیحاتی چاپ کرد. همچنین گرینوود^۴ در مقاله‌ای با استناد به دیدگاه‌های کلسوس، بحث تاریخی بودن عیسی مسیح را مطرح کرد. در نهایت، کتاب *کلسوس در جهان خویش*^۵ که مجموعه مقالات است، یکی از جدیدترین اثر در زمینه این فیلسوف جهان باستان محسوب می‌شود. نویسندگان مقاله‌های کتاب مذکور از زاویه‌های گوناگون به ساختار فکری کلسوس پرداخته‌اند. ما نیز در نوشتار حاضر ضمن استفاده از این آثار، عمدتاً به نکاتی خواهیم پرداخت که سایر نویسندگان چندان به آن توجه نکرده‌اند. برای مثال، از نظر کلسوس، مسیحیان به طور کلی افرادی عقل ستیز، بی‌خرد، جامعه‌ستیز و افرادی مرموز هستند و دین مسیحیت نیز چیزی به جز مجموعه‌ای از خرافات نیست.

جدال مسیحیت و هلنیسم در سده‌های نخست میلادی

از نظر فکری کلسوس متعلق به جهان یونان باستان بود، بنابراین شایسته است ابتدا مشخص شود که چه نوع رابطه‌ای بین مسیحیت و فرهنگ یونان وجود داشت. از منظر تاریخی هلنیسم^۶ تقریباً

^۱ Ωριγένης, *Katà Kélsou*

^۲ Glockner, *Celsi Aληθης Λογος*

^۳ Hoffmann, *Celsus On the True Doctrine: A Discourse Against the Christians*

^۴ Greenwood, "The *Alethes Logos* of Celsus and the Historicity of Christ.

^۵ *Celsus in His World*

^۶ Ἑλληνισμος

از زمان فتوحات اسکندر کبیر (م. ۳۲۳ پ.م) تا تصرف مصر به دست رومیان در سال ۳۰-۳۱ پیش از میلاد را دربرمی‌گیرد. در این دوره، به واسطه اقدامات اسکندر مقدونی، فرهنگ^۱ یونان باستان به سمت مشرق زمین سرازیر و باعث التقاط فرهنگی شرق و غرب شد. در فاصله مذکور، افکار متعدد یونان و روم در جهان مدیترانه رواج یافت اما در حوزه فلسفه دو مکتب فلسفی رواقیون و اپیکوری‌ها بیشتر جلب توجه کرد. بزرگان این مکاتب، معمولاً به ماهیت و منشأ جهان، مسائل اخلاقی، جایگاه انسان در جهان، راههای کشف حقیقت، رسیدن به سعادت^۲ و غیره می‌پرداختند (Sandbach, 1967, Vols. 3-4, pp. 467-469; Sedley, 1998, Vol. 4, pp. 335-336). بنابراین، در زمینی که بعداً مسیحیت ظهور کرد، از پیش، بذرهای فلسفی و فکری یونان در آنجا کاشته شده بود، این دین به ناگزیر با فرهنگ هلنیستی مواجهه شد. با این حال، نحوه مواجهه مسیحیت با فرهنگ یونان باستان در نوع خود حکایت جالبی است؛ زیرا با اینکه الهیات مسیحی وامدار فلسفه یونان باستان است (براون، ۱۳۷۵: ۵-۶) اما بیشتر متکلمان مسیحی به‌ویژه در سده دوم میلادی نسبت به آن رویکرد سلبی داشتند. از میزان آشنایی عیسی مسیح و حواریون با فرهنگ هلنیستی اطلاعی در دست نیست، حتی مسیحیان اولیه در اورشلیم تا حدی به دور از نفوذ فرهنگ یونانی-رومی بودند. همچنین این دیدگاه وجود داشت که آموزه‌های مسیحیان بیشتر از آنکه بر اذهان حاکم شود بر قلوب مردم جاری می‌شوند، پس نیازی به استفاده از فلسفه نمی‌دیدند (Byron Jevons, 1908, Vol. 1, pp. 182-183). با این حال، سبک و زبان عهدجدید به‌طور کلی متأثر از فلسفه یونان باستان است (Gessell, 2019, pp. 180-185) و در میان نویسندگان آن، پولس را می‌توان به عنوان نمونه ذکر کرد که با اندیشه‌های یونانیان تا حدی آشنایی داشت. در عهدجدید از رویارویی پولس با اپیکوریان و رواقیان سخن به میان آمده است که وی آموزه «نجات‌بخشی مسیح» را به یونانیان موعظه کرد (اعمال رسولان، ۱۷: ۱۵-۲۳). سپس شاید به سبب اینکه خطابه وی مورد توجه یونانیان قرار نگرفت، حکمت یونان را حکمت دنیوی نامید و به نکوهش آن پرداخت. در نگاه او، اعتقاد به مسیح و نجات، معادل حکمت الهی اما فلسفه یونان، حکمتی انسانی و دنیوی است که باید از آن دوری کرد؛ چرا که به شناخت خداوند نمی‌انجامد (اول قرن‌تین، ۱: ۱۸-۲۷). او یونانیان را کسانی می‌داند که همواره به دنبال تعلیم هستند اما هرگز به «حقیقت» دست پیدا نمی‌کنند (دوم

^۱ Πόλιτισμος^۲ Εὐδαιμονία

تیموتائوس، ۳: ۷). به همین سبب به مخاطبان خود توصیه می‌کند که مواظب باشند فلسفه پوچ و دنیوی، آنها را از مسیح دور نسازد (کولسیان، ۲: ۸). در سده‌های بعد، هرچند برخی متکلمان مسیحی نسبت به فلسفه یونان باستان رویکرد تقریباً مثبتی داشتند اما همین نگاه پولس در نزد بیشتر آنها مشهود است. بسیاری از پدران کلیسا براین باور بودند فلسفه حاوی نظرات کاذب است و به بروز بدعت‌ها و انحراف‌ها در دین می‌انجامد. از یک طرف تاتیانوس (۱۲۰-۱۸۰) در رساله به یونانیان ضمن توجه به اسطوره‌ها و مراسم‌های یونانیان باستان، به سقراط، افلاطون، ارسطو و زنون نیز اشاره می‌کند. به نظر وی این فیلسوفان همگی تعالیم متناقضی دارند و همواره دیدگاه‌های همدیگر را رد و نقض می‌کنند. به همین دلیل او فلسفه و فرهنگ یونان باستان را به ضرر مسیحیت می‌داند (Tatianus, 1995, pp. 10-12). در نگاه ترتولیانوس (۱۶۰-۲۴۰) فیلسوفان یونان برخلاف دعاوی‌شان به دنبال کشف حقیقت نیستند، بلکه در پی شهرت هستند. به نظر وی، حقیقت واقعی در اختیار مسیحیان است و از طریق آن «رستگاری» میسر می‌شود. او فرهنگ یونان باستان را خرافات می‌داند و برخی رفتارهای آنان را ناشایست تلقی می‌کند. برای مثال، معتقد است که یونانیان سقراط را متهم کردند که جوانان را منحرف می‌کند. در دیدگاه ترتولیانوس یونانیان دارای چنین ویژگی بودند؛ چرا که اسطوره‌ها و فرهنگ آنان لبریز از داستان‌های شهوت‌رانی است اما مسیحیان مطابق آموزه‌های مسیحیت حتی در ذهنشان نباید به رابطه جنسی با دیگر زنان فکر کنند (متی، ۵: ۲۸). همچنین او بیشتر فیلسوفان یونان از جمله ارسطو و افلاطون را دارای گرایش‌های شهادت‌بازی معرفی می‌کند. او معتقد است یونانیان باستان مثل افلاطونیان، رواقیان، اتمیست‌ها و اپیکوریان درباره خداوند و جهان دیدگاه‌های ناقص و متناقض مطرح کرده‌اند و این نشان می‌دهد که به حقیقت دست نیافته‌اند (Tertullian, 1977, pp. 201, 203, 205, 207, 209, 2013).

از طرفی دیگر متکلمان مسیحی می‌کوشیدند از فلسفه به منظور توجیه و توضیح عقاید خودشان استفاده کنند. برای نمونه، یوستینوس (۱۰۰-۱۶۵) معتقد است که فلسفه یعنی معرفت به وجود و کشف حقیقت، در این صورت خودش را فیلسوف و مسیحیت را همان فلسفه می‌داند. اما به نظر وی فلسفه مسیحیت، فلسفه حقیقی است؛ چرا که نجات و رستگاری در آن قرار دارد (ولفسن، ۱۳۸، ص ۱۰۳-۱۱۰؛ استید، ۱۳۸۰، ص ۱۳۴-۱۳۵؛ Ioustitinos, 2006b, pp. 3-7). این قبیل از متکلمان، مسیحیت را «فلسفه حقیقی»، «فلسفه متعالی»، «فلسفه مسیح» و «فلسفه مبتنی بر سنت

الهی می‌نامیدند»^۱. ترتولیانوس در کتاب در توصیف بدعت‌ها ضمن نقد آراء فیلسوفان یونان درباره سرآغاز جهان، روح و ماده، افکار گنوسی‌ان از جمله مرقیون را منبعث از فیلسوفان رواقی و افلاطون می‌داند و معتقد است نظرات مکاتب فلسفی یونان باعث بروز و ظهور بدعت‌ها در مسیحیت شده است. او می‌گوید هیچ ارتباطی بین آتن و اورشلیم، آکادمی و کلیسا، بدعت‌گذاران و مسیحیان وجود ندارد (Schaff, 2006, pp. 390-391). مسیحیان نگران بودند که فلسفه منشأ بدعت‌هاست و این امر مضمون اصلی آثار متفکران مسیحیت آن دوره درباره فلسفه است هرچند ترتولیانوس فلسفه و مسیحیت را دو قطب مخالف هم می‌داند، اما معتقد است هر دو در اینکه خداوند را «موجودی متعالی» و «خیر» می‌دانند، باهم مشترک هستند. حتی کلمنس اسکندرانی (۱۵۰-۲۱۵) هرچند معتقد است که از طریق فلسفه می‌توان به بسیاری از امور از جمله خداوند، جهان و غیره معرفت پیدا کرد، اما فلسفه یونان را احمقانه و کودکانه می‌نامد (Kλήμης ὁ Ἀλεξανδρεύς, 2006, pp. 96, 117; Karamanolis, 2017, pp. 57-60). بنابرین به نظر بیشتر متکلمان مسیحی، فلسفه یونان راه خطا می‌رود؛ زیرا به آن حقیقتی که مد نظر مسیحیت است، نمی‌رسد.

مسیحیت از نگاه دیگران

تقریباً از همان روزهای نخست که مسیحیت در حال شکل‌گیری بود، مخالفان این دین جدید اشکالاتی را بر آن وارد کردند که برخی از ایرادها در عهد جدید و در آثار پدران کلیسا منعکس شده است. تصلیب عیسی و قرائت مسیحیان از این واقعه، یکی از مواردی است که چندان مورد پسند یهودیان و یونانیان نبود و آن را بی‌معنا، مضحک و تحقیرآمیز می‌دانستند. وعده عیسی مسیح و سپس حواریون درباره نزدیک بودن ملکوت خداوند و فرا رسیدن پایان جهان و آمدن «پسر انسان» نیز با مخالفت مواجه شد (مرقس، ۹: ۱؛ متی، ۱۰: ۲۳؛ مرقس ۱۳: ۳۰؛ اول تسالونیکیان، ۵: ۲). با گذشت زمان، عیسی مسیح نیامد و انتظار پیروان وی بی‌پاسخ ماند در نتیجه از همان ابتدا دلایلی برای نیامدن وی ذکر شد (مرقس، ۱۳: ۱۰؛ دوم تسالونیکیان، ۲: ۱-۱۰؛ مرقس، ۸: ۱۱-۱۲؛ لوقا، ۱۲: ۴۹-۵۶؛ متی، ۱۲: ۳۸-۴۲) در دوم پطرس، ۳: ۴ آشکارا این شک از زبان مخالفان مسیحیت بیان شده است «و می‌گویند پس چه شد وعده آمدن او؟ از زمانی که پدران ما به خواب رفتند، همه چیز همانگونه است که از بدو خلقت بود». در ادامه همان رساله، توصیه شده است که مسیحیان همچنان

^۱ αληθινή φιλοσοφία», την «ύψιστη φιλοσοφία», την «φιλοσοφία του Χριστού» και την «φιλοσοφία σύμφωνα με τη θεία παράδοση

به عیسی مسیح مومن بمانند و چنین باوری در دهه‌های بعد تقریباً در تمام آثار مدافعان مسیحی به چشم می‌خورد (Hoffmann, 1987, p. 12). ایراد دیگری که گویا به مسیحیان وارد می‌کردند و در عهدجدید بازتاب یافته است به مسائل اخلاقی مربوط می‌شود. برای نمونه، در رساله یهودا این آیه به چشم می‌خورد: «وای بر آنان، زیرا که به راه قائن رفته‌اند و در پی سود، به گمراهی بلعام گرفتار آمده و در طغیان قورح هلاک گشته‌اند (آیه ۱۱) آنگونه که یوسیفوس (۳۷-۱۰۰) مورخ یهودی بیان می‌کند، قائن و بلعام نماد خیانت و حرص و طمع هستند و این نشان می‌دهد که برخی از مسیحیان اولیه دارای لغزش‌های اخلاقی بودند و از نظر مدافعان مسیحی، چنین افرادی نه تنها نجات نخواهند یافت، بلکه به سبب خیانت و طمعشان در دوزخ به سر خواهند برد (Ιώσηπος, 1961, p. 482).

در سده دوم میلادی رفتارهای افراطی مسیحیان و اعتقاد آنان به الوهیت عیسی مسیح نیز از چشم ناظران بیرونی دور نماند. برای نمونه، لوسیائوس (۱۲۵-۱۸۰) خطیب و هجوپرداز مسیحی سریانی که همه آثارش را به یونانی نوشته و گزارش وی از مسیحیت یکی از کهن‌ترین روایات درباره این دین است، به این رفتار مسیحیان اشاره می‌کند که عیسی را که بر روی صلیب جان سپرد خدا می‌دانند و وی را پرستش می‌کنند و در هنگام خطر از مرگ نمی‌هراسند و خودشان را آماده مرگ می‌کنند. به نظر وی عیسی را مصلوب کردند چون آیین جدیدی را به جهانیان معرفی کرد (Λουκιανός, 1962, p. 11). همچنین مراسم شام آخر مسیحیان (یوحنا، ۶: ۵۱-۵۸) نیز از نظر غیرمسیحیان آیین عجیب و غریبی بود و به همین سبب آن را نقد می‌کردند. بدگمانی به این آیین در زمان حکومت آگوستوس^۱ (۲۷ پ.م-۱۴ م) کاملاً مشهود بود و مسیحیان را متهم به آدم‌خواری، شرابخواری، زناکاری و سایر فسق و فجور می‌کردند. همچنین تصور می‌کردند که مسیحیان در مخفیگاهی، فرزندان خود را قربانی کرده و گوشت آنها را می‌خورند و در میخانه‌ها مرتکب زنا با محارم می‌شوند. بنابراین، پیش از کلسوس چنین اتهاماتی علیه مسیحیان در آثار رومیان و یونانیان وجود داشت. حتی اپیفانوس (۳۱۰-۴۰۳) از فرقه‌ای با نام فبیونی‌ها^۲ نام می‌برد که عشای ربانی را بسیار زشت و غیراخلاقی برگزار می‌کردند. او این گروه را در زمره گنوسی‌ان ذکر می‌کند و می‌گوید اینان مرد و زن جمع می‌شوند و به زناکاری می‌پردازند و اسپرم مردانه را به سوی آسمان گرفته و می‌گویند این بدن عیسی مسیح

^۱ Augustus

^۲ Phibionites, Φιβωνῖται

است و هنگامی که عادت ماهانه زنان فرا می‌رسد، آن خون را خونِ مسیح می‌نامند. شاید به سبب چنین رفتارهایی، ناظران بیرونی، مسیحیان را متهم به اباحه‌گری می‌کردند. (Επιφανιος, 1915, pp. 18-19; Hoffmann, 1987, pp. 18-19). در مقابل، پدران کلیسا نیز مخالفان خود را نقد می‌کردند و عبادات و مراسم‌ها و بت‌های آنها را به چالش می‌کشیدند. از جمله ترتولیانوس در سده سوم میلادی در مقام پاسخ و ردّ چنین اتهاماتی برآمد. وی می‌گوید در اجتماعات مسیحی به جز عبادتِ خداوند، صداقت، همدلی و عشق به همدیگر هیچ چیز دیگری وجود ندارد. او با مقایسه رفتارهای مسیحیان با یونانیان و رومیان باستان، مسیحیان را از هرگونه رفتارهای ناپسند و نامشروع جنسی و اشتراک زنان مبرا می‌سازد (Tertullian, 1890, pp. 113-117). در همان سده، کلمنس اسکندرانی با اشاره به آیین‌های مربوط به دیونسیوس، آفرودیت و سایر الهگان در میان یونانیان باستان رفتارها و بی‌بندوباری‌های جنسی آنان و روابط زئوس با زنان انسانها را به چالش می‌کشد و در مقابل، از خلوص مسیحیان دفاع می‌کند (Κλήμης ὁ Ἀλεξανδρεύς, 1919, pp. 28-30). یوستینوس نیز به روابط نامشروع یونانیان باستان اشاره می‌کند و می‌گوید آنان با فرزندان، اعضای خانواده خود و با همسران همدیگر رابطه جنسی برقرار می‌کنند و با افتخار از این رفتارها با عنوان «رازها»^۱ نام می‌برند (Ιουστίνος, 2006a, p. 14).

کلسوس

راجع به کلسوس^۲ اطلاعات زیادی در دست نیست فقط همین اندازه معلوم است که وی شاید افلاطونی بود و در بین سال‌های ۱۶۱-۱۸۰ میلادی کتابی با عنوان *گفتار راستین*^۳ در نقد مسیحیت نوشت که اکنون در دست نیست بلکه از طریق اورینگنس به دست ما رسیده است. در سده‌های اخیر برخی محققان از جمله اوتو گلوکنر^۴ متن یونانی نقل قول‌های وی را از لابلای اثر اورینگنس گردآوری و چاپ کرده‌اند و ما در نوشتار حاضر از نسخه گلوکنر استفاده خواهیم کرد. کلسوس طبق گفته خودش به این سبب تصمیم به نوشتن کتاب گرفت تا ماهیت واقعی تعالیم مسیحیت را نشان دهد. حدود هفتاد سال بعد، اورینگنس (۱۸۵-۲۳۵) در رساله *برضد کلسوس*^۵ به *گفتار راستین* پاسخ داد و

^۱ τὰ μυστήρια

^۲ Κέλσος

^۳ Ἀληθὴς Λόγος

^۴ Otto Glockner

^۵ Κατὰ Κέλσου

این فاصله زمانی نشان می‌دهد که رساله کلسوس در زمان خودش رایج و اثرگذار بود. همچنین اثر وی اطلاعات ارزشمندی درباره رویکرد یهودیان نسبت به مسیحیت در سده دوم به دست می‌دهد؛ زیرا در لابلای رساله، نگرش یهودیان نسبت به عیسی و مسیحیت را نیز بیان می‌کند. افزون‌براین، امروزه اهمیت رساله کلسوس در این است که گزارش وی می‌تواند دلیلی بر وجود تاریخی عیسی مسیح باشد (Van Voorst, 2000, pp. 64-66).

کلسوس به احتمال زیاد اهل روم و همزمان با مارکوس اورلیوس بود و آگاهی‌های زیادی از مسیحیت، یهودیت و آداب و رسوم مصریان باستان داشت. البته اوریگنس وی را اپیکوری معرفی می‌کند که نه به خدایان یونان اعتقادی داشت و نه همانند یونانیان فکر می‌کرد (Ὀριγένης) (5-1, pp. 1908, Vol. 3, Turner, 1899: 231). با این حال، او را نمی‌توان متعلق به مکتب خاص و مشخصی دانست؛ در بهترین حالت می‌توان کلسوس را متفکری «التقاطی» نامید. اما اینکه اوریگنس وی را اپیکوری معرفی می‌کند به این سبب است که در آن زمان لقب مذکور مذموم بود؛ چرا که وی اپیکوری را همانند سایر مکاتب فلسفی یونان، بدعت تلقی می‌کند. در نگاه برخی پژوهشگران، کلسوس «روشنفکر» محافظه‌کار است؛ چرا که قصد داشت از سنت‌ها و افکار و ارزش‌های پذیرفته شده، دفاع کند. او نه تنها با متون مقدس مسیحیان که چه بسا با آثار مدافعه‌گران مسیحی از جمله یوستینوس آشنا بود؛ حتی برخی محققان را نظر براین است که وی اثرش را در پاسخ به یوستینوس به نگارش درآورد (Wilken, 1984, pp. 94-95, 101). هرچند کتاب کلسوس از بین رفته است اما نکته مهم این است که آگاهی‌های وی نه مبتنی بر گزارشات ملل و نحل نویسان بلکه برگرفته از مشاهدات میدانی و مطالعات دقیق بود. به عبارتی دیگر، نظرات کلسوس درباره مسیحیت مبتنی بر شایعه‌ها و شنیده‌ها نیست بلکه وی از نزدیک با این دین آشنایی داشت و این نشان می‌دهد که او عهدین را مطالعه کرده است. با توجه به مطالب اثر وی، برخی معتقدند کلسوس وطن‌پرست رومی بود و گسترش مسیحیت را تهدیدی علیه موجودیت روم می‌دید (Greenwood, 2014, p. 148-149; Benko, 1985, pp. 707). باید اعتراف کرد که پیش از کلسوس اطلاعات ما درباره نوع نگرش رومیان و یونانیان به مسیحیت از چند صفحه فراتر نمی‌رفت، اما اکنون به سبب رساله وی می‌توان استنباطی کلی از نوع نگاه آنان به مسیحیت در سده دوم میلادی به دست آورد.

الوهیت عیسی مسیح

براساس روایت عهد جدید، عیسی مسیح از مریم باکره به دنیا آمد (متی، ۲؛ لوقا، ۲) و همین باور در سده دوم میلادی نیز مورد پذیرش مسیحیان قرار گرفت. برای نمونه، یوستینوس در همین سده عیسی مسیح را کسی معرفی می‌کند که مطابق اراده الهی از مریم باکره به دنیا آمد، بر بالای صلیب جان سپرد و سپس از مرگ برخاست و به آسمان عروج کرد (Iouστῖνος, 2006a, pp. 13, 17, Justin, 2002, p. 277). با این حال افرادی مانند کلسوس، فروریوس و امپراطور یولیانوس^۱ در زمره نخستین کسانی هستند که روایات عهدجدید از شخصیت عیسی مسیح را زیر سوال بردند (Greenwood, 2014, pp. 705-713). کلسوس نحوه تولد عیسی را رد می‌کند و می‌گوید وی داستان خود را از روی اساطیر یونانیان باستان الگوبرداری و اعلام کرد که فرزند خداست. در حالی که به نظر وی پدر واقعی عیسی سربازی رومی به نام «پانترا»^۲ بود. مادر عیسی زنی روستایی و از طبقه پایین جامعه بود و پس از این رسوایی شوهرش وی را طرد کرد (Glockner, 1924, pp. 2-4). البته گویا این داستان در میان یهودیان مخالف مسیحیت در آن زمان رایج بود. درباره این اسم نظرات گوناگونی وجود دارد، برخی بر این باور هستند که واژه مذکور شکل تحریف شده کلمه یونانی «پارتنوس»^۳ به معنای باکره است و برخی دیگر با تکیه بر کتیبه‌های به دست آمده، معتقدند آن لقب رایج سربازان رومی در سده دوم میلادی بود. در هر صورت، این اسم در متون یهودیان به‌ویژه در تلمود بسیار متداول بوده است (Greenwood, 2014, pp. 708-709; Patterson, 1917, pp. 79-80). در نگاه کلسوس، عیسی مسیح جادوگری بیش نیست؛ زیرا معتقد است عیسی مسیح از طریق سحر و تلاوت چند ورد به انجام کارهای شگفت انگیز پرداخت اما دیگران را از این کار منع کرد (اشاره دارد به اعمال، ۳: ۵؛ ۸: ۴-۸؛ مرقس، ۱۶: ۱۹-۲۰). گویا کلسوس نخستین کسی است که در این سده عیسی را جادوگر نامید (شاید وی در این زمینه به برخی معجزات عیسی مسیح از جمله یوحنا، فصل ۹؛ مرقس، ۱: ۲۳؛ ۳: ۱۱ نظر داشته است). سوال کلسوس این است که اگر جادوگری بد است چرا خود عیسی مسیح به انجام آن مشغول بود، اما دیگران را از آن منع می‌کرد؟ (مرقس، ۱۳: ۶۶). با وجود ایراد کلسوس، نباید فراموش کرد که مسیحیان پیش از آنکه

^۱ Emperor Julian^۲ Panthera, πανθήρα^۳. παρθένος

در زمان یوستینوس و سایر پدران کلیسا به براهین عقلی روی آوردند، معجزات عیسی را دستاویزی قرار می‌دادند تا دیگران را تشویق کنند که به این دین درآیند (Wilken, 1984, p. 94-95).

او در وهله بعد، عقیده مسیحیان درباره پادشاه بودن عیسی مسیح و بنوّت او را زیر سوال می‌برد و شاید با استناد به (متی، ۲: ۹) می‌گوید اگر هدف هرود از کشتن بچه‌ها این بود که عیسی مسیح در آینده پادشاه نشود، پس چرا با اینکه وی زنده ماند اما نتوانست پادشاه شود؟ مگر مقدر نشده بود که او در آینده پادشاه شود؟ چرا مثل گدایان زندگی کرد؟ کلسوس شاگردان عیسی را نیز از نقد بی‌بهره نمی‌گذارد و خواسته یا ناخواسته تعداد حواریون را ده و گاهی اوقات یازده نفر اعلام می‌کند که همگی ماهی‌گیر و باج‌گیر بودند. همچنین براین باور است که داستان‌های مربوط به نحوه تولد عیسی در میان اساطیر یونانیان وجود داشت، اما تفاوت اینجاست که آنها قهرمان بودند و دست به رشادت زدند ولی عیسی مسیح چه کار شجاعانه‌ای انجام داد که باید ملقب به پسر خدا باشد؟ تنها کار وی این بود که در معبد، کاهنان یهودی را به چالش کشید (شاید یوحنا ۱۰: ۲۴) اگر او پسر خدا بود پس چرا از ترس مرگ، خانواده‌اش مجبور شدند به مصر بروند (متی، ۲: ۱۳)؟ در نگاه او حتی معجزاتی از قبیل زنده کردن مرده یا سیر کردن عده کثیری با اندکی نان که حواریون به عیسی نسبت داده‌اند را جادوگران مصر انجام می‌دهند با این تفاوت که آنها آن شعبده بازی‌ها را در ملاء عام و خیلی بهتر انجام می‌دهند. در ادامه می‌پرسد آیا باید آنان را نیز پسران خدا دانست؟ یا آنان تحت تأثیر القائنات شیطانی بوده‌اند؟ (شاید اعمال، ۵: ۱۲-۱۶) افزون‌براین، به نظر وی اگر عیسی مسیح موجودی الهی و پسر خداست چرا باید حتی پس از رستخیز به خوردن ماهی نیازمند باشد؟ (لوقا ۲۴: ۴۳)؟ (Glockner, 1924, p. 6-7) او ضمن رد عقیده اتحاد (ترکیب بُعد لاهوتی و ناسوتی در وجود عیسی) که گویا در آن زمان ایراد رایجی ضد مسیحیت بود (Wallis, 1972, p. 104)، همچنان به نقدهای خود ادامه می‌دهد و عیسی را دروغگو و نقض‌کننده شریعت یهود می‌داند، برای مثال می‌گوید که عیسی سبّت را رعایت نمی‌کرد و اظهار شگفتی می‌کند که چرا یهودیان فریب وی را خوردند. به نظر وی اگر عیسی مسیح واقعاً خدا بود باید خودش را بر همگان آشکار می‌ساخت، اما در مقابل، وی از پیروان‌اش می‌خواست هویت او را مخفی نگه دارند (مرقس، ۳: ۱۳، ۶: ۴۳، ۸: ۳۶) همچنین اگر وی خدا بود، چگونه ممکن است که یکی از شاگردان‌اش به وی خیانت کند؟ آیا آنها نمی‌دانستند که با پسر خدا مجالست دارند؟ حتی همکاران دزدان دریایی نیز به این سادگی به

فرمانده خودشان خیانت نمی‌کنند. از نظر کلسوس اینها نشان می‌دهد که عیسی پسر خدا نبود (Glockner, 1924, p. 8).

او روایت انجیل نویسان از زندگی عیسی را نیز زیر سوال می‌برد، اگر عیسی از قبل راجع به سرنوشت خویش و خیانت و انکار شاگردان‌اش پیشگویی کرده بود، چرا باید شاگردان‌اش همچنان به خیانت و انکار خود ادامه می‌دادند؟ پس این نشان می‌دهد که او هیچ کدام از این موارد را پیشگویی نکرده است، بلکه انجیل نویسان آنها را نوشته‌اند. اگر وی از قبل می‌دانست که چه اتفاقی قرار است بر او بیفتد، پس چرا اینقدر از مرگ هراس داشت؟ (مرقس، ۱۴: ۳۶) (Glockner, 1924, p. 9). ایراد دیگر کلسوس این است که عیسی با حيله‌گری خودش را پسر خدا نامید و حتی در دیدگاه او پیشگویی‌های انبیاء درباره ماشیح راجع به عیسی صدق نمی‌کند؛ زیرا وی هیچ کدام از انتظارات را برآورده نساخت. اما ایراد بدتر در نظر وی این است که مسیحیان، عیسی را با لوگوس یکی دانستند، نه لوگوس محض در نزد فیلسوفان یونان بلکه لوگوسی که جسم شد و با حقارت مصلوب گشت. اگر او خدا بود، پس چرا حتی نتوانست نزدیکترین شاگردان خود را درباره الوهیت خویش متقاعد کند؟ چرا خودش را از حقارت و مرگ نرهانید؟ چرا اعدام کنندگان وی به سرنوشت پنتئوس^۱ گرفتار نشدند؟^۲ (Glockner, 1924, pp. 11-12, 40-41)؟ او در ادامه اعتراض‌های بی‌وقفه خود، فریاد عیسی مسیح بر بالای صلیب (مرقس، ۱۵: ۳۴) را با لحظه زخمی شدن اسکندر کبیر مقایسه کرده و آن را به چالش می‌کشد، بدین ترتیب که احتمالاً با اشاره به کتاب پلوتارک (۴۵-۱۲۰) می‌گوید وقتی اسکندر تیر خورد و از شدت درد در خود می‌پیچید گفت ای دوستان «این خون است»^۳ که می‌ریزد نه خونابه^۴ که از رگ‌های خدایان جاری می‌شود» (Πλουτάρχος, 1864, pp. Vol. 8, 306) و نتیجه می‌گیرد که عیسی مسیح فردی ترسو، دروغگو، حيله‌گر و فقیر بود (Glockner, 1924, pp. 12).

^۱ Πενθεύς, Pentheus

^۲ کلسوس در اینجا به تراژدی اورپیدس با عنوان *باکخای* اشاره می‌کند که پنتئوس به سبب انکار دیونسیوس به دست مادرش کشته شد اما بلافاصله مادر و خاله‌های وی به تبعید فرستاده شدند و تمام خاندان سلطنتی و عاملان قتل وی نابود و مجازات و برخی تبدیل به حیواناتی از قبیل مارها و غیره شدند (Ευριπίδης, 1916, pp. 110-120).

^۳ Αἷμα

^۴ ἰχώρ

به نظر کلسوس اعمال شفابخشی عیسی مسیح که در عهدجدید با عنوان معجزات نقل شده‌اند، هیچ کدام نه معجزه هستند و نه منحصر به عیسی مسیح. او معتقد است اشخاص زیادی دست به معالجه زده‌اند از جمله آسکلیپیوس^۱ پزشک معروف یونان باستان. به‌ویژه اینکه آسکلیپیوس بیشتر از عیسی مسیح به معالجه و شفابخشی یونانیان و غیر یونانیان پرداخت، اما نه مسیحیان وی را خدا می‌دانند و نه یونانیان؛ زیرا همگی نیک آگاه هستند که او انسان بود- (Glockner, 1924, pp. 16-19). در نگاه کلسوس، عیسی مسیح نیز از این قاعده مستثنی نیست؛ یعنی وی انسان بود و اگر کسی را معالجه کرد، این دال بر الوهیت وی نیست^۲. کلسوس در اینجا هم به اختلافات فرقه‌های گوناگون مسیحی و هم علاقه آنها به شهادت اشاره می‌کند. او معتقد است این همه اختلاف در میان مسیحیان نشانه این است که باورها و تعالیم آنان مبتنی بر اصول عقلانی قوی و محکمی نیست. پرستش عیسی به نظر وی تفاوتی با پرستش موجوداتی از قبیل کوروکودیل و سگ و غیره در میان مصریان ندارد، با این تفاوت که معابد آنها باشکوه‌تر و آراسته‌تر از پرستشگاه‌های مسیحیان است (Glockner, 1924, pp. 16-19).

همچنان که اشاره شد، کلسوس اندیشمندی التقاطی است و در جهان‌بینی او ریشه‌های افلاطونی و افلاطونی میانه درباره خداوند وجود دارد. آنگونه که دانسته است، افلاطونیان میانه مروجان اصلی اندیشه الهیات سلبی بودند و خداشناسی کلسوس نیز متأثر از تفکرات پیشین است به همین دلیل خدایی که او معرفی می‌کند کاملاً متعالی و معادل نوس و اوسیا در نزد افلاطون است. او خداوند را خیر، زیبا، و سعادت می‌داند که مستعد هیچ‌گونه تغییر و تحول نیست. با توجه به چنین رویکردی، وی توصیف عهدین از خداوند، لوگوس و تجسد را عقلانی نمی‌داند (Ιωάννη, 2008, pp. 98&100). در نگاه وی برداشت مسیحیان از خداوند او را موجودی انسانی توصیف می‌کند که دارای دست و پا و چشم و گوش است، همچنین او توصیف سفرپیدایش از خداوند را زیر سوال می‌برد و

^۱ Asclepias , Ασκληπιός

^۲ در اینجا کلسوس به آسکلیپیوس الهه پزشکی در میان یونانیان باستان اشاره می‌کند. اعمال شفابخشی این الهه در یونان باستان به‌ویژه در سده چهارم پیش از میلاد بسیار زبانزد عام و خاص بود. شاعران یونان باستان از جمله پینداروس (۵۱۸-۴۸۳ پ.م) ذکر می‌کند که یونانیان او را پسر آپولون و گاهی پسر زئوس می‌دانستند که تا زمانی که زنده بود بسیاری از بیماران را معالجه کرد و وقتی دیده از جهان فروبست معبد وی همچنان تبدیل به مکانی برای شفابخشی مراجعان شد (Pindar, 1957, pp. 185, 187, 189).

معتقد است که خداوند شبیه هیچ چیزی نیست بنابراین غیرمنطقی است که گفته شود خداوند انسان را به شکل خودش آفرید، یا خداوند را موجودی توصیف کنند که در باغ عدن راه می‌رفت، عصبانی، ناراحت و حسود می‌شد، بنابراین چنین خدایی بیشتر انسان است تا خدا. کلسوس معتقد است برخلاف ادعای مسیحیان، خداوند موجودی بسیط، غیرجسمانی، غیرمادی، مجرد و کامل است و هیچ شباهتی بین او و انسانها ندارد.^۱ در نهایت نتیجه می‌گیرد که مسیحیان نه خدا را می‌پرستند و نه اهریمن را، بلکه انسان مرده را می‌پرستند (Glockner, 1924, pp. 28, 39-41). او بعد از مقایسه آراء خداشناسی مسیحیان با فیلسوفان یونان، آموزه تجسد را به نقد می‌کشد و می‌گوید این باور نه با حکمت و عدل الهی سازگار است و نه با عقل بشری؛ زیرا این سوال مطرح می‌شود که چرا خداوند قبل از آن تاریخ متجسد نشد؟ آیا او نمی‌توانست از همان بالا با اراده الهی خویش، انسانها را کنترل و بر اعمال آنها نظارت کند؟ اگر نمی‌توانست، پس او خدای ضعیفی است و اگر می‌توانست پس چه لزومی به متجسد شدن وی بود (Glockner, 1924, pp. 22, 40)؟ افزون‌براین، سوال دیگر کلسوس این است که اگر تجسد بدین معناست که خداوند به میان انسانها آمد، این نشان می‌دهد که وی دچار تغییر^۲ شد؛ یعنی از عالم خوبی به سوی بدی، از خیر به شر و از سعادت به شقاوت فرود آمد؛ در این صورت او خدا نیست بلکه موجودی انسانی است؛ زیرا خداوند منزّه از این تغییرات است (Glockner, 1924, pp. 23, 35-38). همانطور که گفته شد چنین نگاهی به خداوند در نزد افلاطون و افلاطونیان مشهود است. برای مثال افلاطون در رساله فایدروس خداوند را موجودی جاویدان، بی‌آغاز، حی، خیر، زیبا و منزّه از ماده و بدی‌ها معرفی می‌کند (Plato, 1901, pp. 246d-246e). کلسوس شکل دوم تجسد را اینگونه نقد می‌کند که اگر عیسی در ظاهر جسم دارد ولی در واقع فاقد جسم است، در این صورت خداوند انسانها را فریب می‌دهد و فریبکاری زیننده خداوند نیست. همانطور که معلوم است کلسوس در اینجا به آموزه گنوسیانی اشاره دارد که عیسی را موجودی الهی می‌دانستند و معتقد بودند که جسم وی واقعی نیست، بلکه «شیخ» است (Robinson, 1984, pp. 68-76; Harris, 1999:95-101; Bauer, 1934, pp. 12-14).

^۱ . هرچند کلسوس در اینجا پرستش عیسی را زیر سوال می‌برد اما در کلامی مسیحی این عقیده رایج شد که خداوند موجودی بسیط، واحد و مجرد است. سپس‌ترها در سده‌های میانه، متکلمان مسیحی از جمله توماس آکوئیناس بر جنبه تنزیهی خداوند تأکید بیشتری داشتند (ژیلسون، ۱۳۷۵: ۱۸۰-۱۸۲).

^۲ μεταβολή

کلسوس گزارش عهدجدید از رستاخیز عیسی مسیح را نیز قبول ندارد. نخست اینکه معتقد است چنین داستان‌هایی در میان یونانیان باستان نیز رایج بود و دوم اینکه شهادت مریم مجدلیه درباره زنده شدن عیسی را فاقد اعتبار می‌داند. برخی محققان گزارش‌های کلسوس درباره رستاخیز افراد متعدد در فرهنگ یونان باستان را دلیلی بر صحت روایت عهدجدید از رستاخیز عیسی می‌دانند^۱ (Carrier, 2009, pp. 87-88, 113, 253). اما وی می‌گوید از آنجا که براساس روایت انجیل نویسان، مریم مجدلیه از بیماری روحی رنج می‌برد، پس شهادت یک «زن هیستری» درباره رستاخیز عیسی نمی‌تواند معتبر باشد (یوحنا، ۲۰: ۱-۱۸، مرقس، ۱۶: ۸)؛ زیرا آن زن شاید به سبب سحر و جادوگری عیسی، یا به خاطر غم و اندوه فراوان دچار توهم شد و خیال را واقعیت پنداشت. این نکته شایسته ذکر است که معمولاً در تاریخ مسیحیت سعی شده است گواهی مریم مجدلیه در مورد رستاخیز عیسی مبرهن گردد. برای مثال سیریلوس اسکندرانی (د. ۴۴۴) می‌گوید اینکه مریم مجدلیه ابتدا عیسای برخاسته از مرگ را شناخت به این دلیل است که مریم صبح زود و وقتی هنوز هوا تاریک بود بر سر گور رفته بود. سیریلوس او را با حوا مقایسه می‌کند و بر این باور است که حوا با گناه خود جایگاه زنان را تنزل داد، اما مریم مجدلیه با بشارت اینکه عیسای برخاسته از مرگ را دیده است، جایگاه خویش و زنان را تعالی بخشید (Kúριλλος, 2006, p. 628-629). با این حال، کلسوس نویسندگان عهدجدید را به تناقض‌گویی متهم می‌کند و می‌گوید اگر عیسی زنده شد پس چرا خودش را به یهودیانی که دشمنان وی بودند نشان نداد که دست کم شک شان درباره او برطرف شود. از یک طرف پیروان عیسی ادعا می‌کنند او رستاخیز خویش را از دیگران مخفی می‌کرد (اعمال، ۴: ۱۸) از طرفی دیگر می‌گویند صدایی از آسمان آمد و گفت او پسر محبوب من است (متی، ۳: ۱۷). او ضمن اشاره به فرقه‌های گوناگون گنوسی از جمله مرقیونی‌ها و اختلاف آنها درباره شخصیت عیسی، می‌پرسد اگر عیسی واقعاً پسر خدا بود پس چه نیازی داشت که فرشته‌ای سنگ قبر او را بردارد؟ آیا

^۱ نقدهای کلسوس بر معجزات عیسی از منظر اسطوره‌شناختی نیز می‌تواند مورد توجه قرار گیرد. نخست اینکه آمدن عیسی به جهان، انتشار تعالیم وی در جهان، مرگ و رستاخیز او می‌تواند چرخه‌ای از اسطوره‌های جهان باستان برای دوری از گناه باشد (کمبل، ۱۳۷۷: ۳۰). دیگر اینکه از اعتراض‌های کلسوس می‌توان استنباط کرد که نوشته‌های مسیحیان اولیه درباره شخصیت عیسی مسیح آمیخته به اساطیر گوناگون است؛ چرا که نمادهای و تمثیل‌های یهودی و مدیترانه‌ای زود جذب مسیحیت شدند. به همین سبب مسیحیان اولیه سعی می‌کردند از وجود تاریخی و انسانی عیسی به‌ویژه در مقابل گنوسیان دفاع کنند (الیاده، ۱۳۶۲: ۱۶۶-۱۶۸).

وی خودش قادر به انجام این کار نبود (متی، ۲۸: ۱۲)؟ همچنین اگر عیسی واقعاً فرشته بود، چرا فرشته دیگری از مادرش مریم، در هنگام تولد وی دفاع کرد؟ سرانجام به نظر وی مسیحیان باید ابتدا بپذیرند که عیسی صرفاً انسان بود و سپس به عقاید پدران خود بازگردند که زنده کردن مردگان فقط در دستان خداوند متعال است^۱ (Glockner, 1924, pp. 14-15, 28).

نقد اصالت مسیحیت

کلسوس با نقدهای گوناگون سعی دارد نشان دهد که مسیحیت فاقد اصالت و اعتبار است. او می‌گوید آبشخورها و سرچشمه‌های فکری مکاتب و افراد گوناگون مثل افلاطون مشخص است اما منبع آموزه‌های مسیحیان معلوم نیست و از پیروانشان انتظار دارند صرفاً ایمان بیاورند و نپرسند (Glockner, 1924, p. 29). کلسوس در وهله نخست مسیحیت را جامعه‌ای مرموز و تعلیم آن را مخالف عقل سلیم می‌داند. او با نقد آموزه‌های گوناگون مسیحی قصد دارد از سنت کهن؛ یعنی سنتی که در میان حکما و عاقلان اقوام گوناگون رایج بود، محافظت کند؛ زیرا براین باور بود این سنت را ابتدا یهودیان و سپس مسیحیان تحریف کردند (Chadwick, 2003, XVI-XXI; Alexander, 2021, pp. 258-260). وی بیان می‌کند که مسیحیان از ترس مجازات، مخفیانه آیین‌های خود را به جای می‌آورند و سپس می‌افزاید که از نظر اخلاقی آنها هیچ فضیلتی^۲ ندارند، بلکه یونانیان خیلی بهتر و بیشتر از آنها صاحب فضایل اخلاقی هستند. در نگاه او پیروان عیسی تفاوتی با میتراپرستان و سیبل‌ها ندارند، اما مشکل بزرگ مسیحیان این است که عقل را به کنار نهاده‌اند و شعار می‌دهند: نپرس و ایمان بیاور، حکمت این دنیا شرّ است اما بلاهت،^۳ خیر است. اینکه وی مسیحیان را کهنه‌پرست می‌داند که از قرار دادن باورهای خود در معرض آفتاب عقلانیت واهمه دارند، به نوعی در عهدجدید (مثل لوقا، ۱۰: ۲۱؛ اول قرن‌تین، ۱: ۲۸) انعکاس یافته است، ظاهراً بیشتر مسیحیان در سده دوم میلادی افرادی جاهل و بی‌سواد بودند (اگریدی، ۱۳۷۷: ۱۴؛ Whale, 1930, pp. 119-120). شاید به همین سبب در سده بعد فرفورئوس (۲۳۴-۳۰۵) فیلسوف

^۱ در کنار نقدهای کلسوس این نکته نیز شایان ذکر است که شرح زندگانی شخصیت‌های برجسته آنها را به موجودات نیمه خدایی تبدیل می‌کند و عیسی نیز از این قاعده مستثنی نیست. به نظر الیاده احساس اتحاد با خدا، انسان را به زمان ازلی سوق می‌دهد؛ یعنی زمانی که به جز آرامش و نسیم رحمت، هیچ چیز دیگری وجود نداشت (سگال، ۱۳۸۹: ۹۷-۹۹). از منظر اسطوره‌شناختی می‌توان گفت شاید به همین سبب پیروان عیسی او را به مقام خدایی رساندند.

^۲ ἀρετή

^۳ μωρία

نوافلاطونی که هشت کتاب برضد مسیحیت نوشت و اکنون به دست ما نرسیده است، تأکید داشت از نگاه مسیحیان خداوند، احمق‌ها را برای ملکوت آسمان برگزیده است. (Hoffmann, 1994, pp. 78, 150) همچنین لازم به ذکر است که ایمان‌گرایی محض و پشت کردن به عقلانیت، ویژگی غالب مسیحیان آفریقا از جمله ترولیانیوس بود (Πετροννία, 1973: 56) افزون‌براین، کلسوس از نظر اجتماعی نیز مسیحیت را خطری جدی برای روم می‌داند؛ زیرا به نظر وی از آنجا که مسیحیان خدمت در ارتش را مجاز نمی‌دانند، پس آنان از وظایف مدنی خود آگاه نیستند، باید به امپراطور و به تحکیم پایه‌های قدرت امپراطوری کمک کنند. همچنین او نخستین کسی است که متوجه شد این جنبش غیرنظامی و غیرسیاسی بزرگترین خطر برای فروپاشی نظم امپراطوری است (Wilken, 1984, pp. 98-101; Chadwick, 1973, pp. 118, 69, 111, 116).

در نظر کلسوس باورهای مسیحیان درباره شخصیت عیسی همانند تصورات رومیان راجع به پادشاهان است، با این تفاوت که مسیحیان براساس ایمان کورکورانه آموزه‌های خود را ترویج می‌دهند. وی می‌گوید مسیحیان صرفاً اشخاصی را به درون حلقه خود راه می‌دهند که جاهل، احمق، بی‌فکر و در یک کلام بویی از حکمت نبرده باشند. به همین سبب فقط بردگان، احمق‌ها، زنان و کودکان، عیسی را به عنوان خداوند می‌پرستند. به نظر وی، مسیحیان از حکمت و حکما گریزان هستند؛ آنها هرگز آموزه‌ها و به اصطلاح فلسفه جدید خود را در حضور افراد شهیر و باسواد مطرح نمی‌کنند بلکه در مخفیگاه‌ها به گروهی افراد بی‌سواد، و کارگر و زن و بچه و برده ارائه می‌دهند و به حماقت خود افتخار می‌کنند. در ادامه می‌افزاید پاکیزگی دست و زبان و دوری از گناه شرط ورود به ادیان سری است اما مسیحیان می‌گویند هر که گناهکار، دزد، ناپاک، احمق و شیاد است وارد شود؛ چرا که ملکوت الهی متعلق به اینان است (احتمالاً به اول قرن‌تین، ۶: ۹-۱۱؛ مرقس، ۱۰: ۱۳-۱۶ اشاره دارد). در نگاه کلسوس، در مسلک مسیح گنهکاران بر بی‌گناهان برتری دارند و مسیحیت حکمت و حکما را پس می‌زند و کودکان را جذب می‌کند و این دین میانه‌ای با حکمت ندارد، معلمان مسیحی به شاگردان احمق خود افتخار می‌کنند. آنها پیروان خود را از طبابت برحذر می‌دارند و معتقدند ایمان خود به خود شفابخش است (شاید اعمال ۳: ۶) آنها دانش و معرفت را برای روح خطرناک می‌دانند و به همین سبب پیروان خود را از آن برحذر می‌دارند (شاید اشاره به اول قرن‌تین، ۴: ۱۸ و به بعد). در نهایت به نظر وی مسیحیان، به خداوند بی‌احترامی می‌کنند، افراد شرور را گمراه‌تر می‌کنند؛ زیرا به

آنها امیدهای کاذب بشارت می‌دهند و تعلیم می‌دهند که از اجتماع افراد صالح و فاضل دوری کنند (Glockner, 1924, pp. 18-22).

کلسوس ضمن رد آموزه مسیحیان درباره پایان جهان (دوم پطرس، ۳: ۷؛ افسسیان، ۶: ۱۶) تعلیم یهودیان را نیز به چالش می‌کشد و معتقد است این قوم در طول تاریخ، فاقد هرگونه اهمیت است؛ به ویژه اینکه نویسندگان یونان باستان به آنها هیچ اشاره‌ای نکرده‌اند. دیگر اینکه داستان‌های کتاب مقدس درباره خلقت آدم و حوا، تبدیل زن لوط به سنگ نمکی، ناباروری زنانی مثل سارا، فروخته شدن یوسف به دست برادرانش و غیره مناسب پیرزنان است که برای کودکان نقل کنند. در ادامه می‌افزاید این داستان‌ها حتی از نظر عقلای یهودیان و مسیحیان قابل قبول نیستند و به همین سبب به تفسیر رمزی و تمثیلی روی آوردند تا آنها را دست کم برای خواص، قابل قبول سازند. او نتیجه می‌گیرد که تعلیم مسیحیت باعث تحقیر انسان می‌شود؛ براساس آموزه‌های آنان افراد فقیر، ژولیده و گدایان به خداوند مقرب‌ترند و به همین سبب به پیروان خود توصیه می‌کنند در جاده‌ها در مقابل رهگذران به گدایی بپردازند، همچون خزندگان بر روی زانوان خود بخزند و صورت و بدن خویش را به گل آغشته کنند (Glockner, 1924, pp. 25-26).

به نظر کلسوس برخی از آموزه‌های مسیحیان غیرعقلانی، خرافی و کودکانه و فاقد منبع و مبدأ معتبر است و برخی دیگر نیز شکل تحریف شده باورهای یونانیان باستان است. برای نمونه، او با استناد به آیاتی از عهدجدید که در آنها ثروت و ثروتمندان نکوهش شده‌اند (متی، ۱۹: ۲۴؛ مرقس، ۱۰: ۲۵) معتقد است که مسیحیان این تعلیم را به شکل تحریف شده از افلاطون گرفتند. به نظر می‌رسد، منظور کلسوس در اینجا این سخن افلاطون در رساله قونین است که می‌گوید در حقیقت ثروتمندی که خوب نیست، محال است که خوشبخت باشد (Plato, 1900, 743a) او معتقد است حتی مسیحیان آموزه تثلیث را از یونانیان از جمله از فیلسوف (افلاطون) گرفتند که وی در رساله‌اش راجع به مراتب سه گانه موجودات بحث می‌کند (Plato, 1903, 312e). همچنین این توصیه اخلاقی عیسی مسیح که هرکس به گونه راست توسیلی زد، گونه دیگر را هم برگردان، مأخوذ از تعلیم افلاطون است که می‌گوید نباید بدی را با بدی جواب داد (Plato, 1903, 49c-49e). به طور خلاصه، وی براین باور است که تعلیم مسیحیت دارای قدمت و اصالت نیست، بلکه از سایر فرهنگ‌ها به ویژه یونان باستان آموزه‌هایی را دریافت کرده و طبق میل خودشان دست به تحریف آنها زده‌اند.

نتیجه‌گیری

همچنان‌که اشاره شد؛ در سده دوم میلادی، مسیحیان به سبب گسترش دین‌شان با فرهنگ‌ها و اقوام گوناگون از جمله فلسفه یونان باستان آشنا شدند. در این سده، طرفداران ساختار رومی-یونانی، مسیحیت را خطری جدی برای موجودیت خود و «نظم موجود» دیدند. به همین سبب با این دین برخورد خشونت‌آمیزی را در پیش گرفتند، در کنار این رفتارهای قهری، برخی متفکران از قبیل کلسوس سعی کردند با نوشتن آثاری ماهیت و تعالیم دین جدید را به چالش بکشند. کلسوس در رساله خویش کوشید تا روایت عهدجدید و مسیحیان از تولد، زندگی، معجزات، الوهیت و تجسد عیسی مسیح را زیر سوال ببرد. افزون‌بر این، او رفتارها و سبک زندگی «جماعات اولیه» مسیحی را به سختی نقد کرد و سرانجام به این نتیجه رسید که باورهای مسیحیان درباره باکره‌زایی مریم، الوهیت عیسی، معجزات وی و تجسد، غیرعقلانی و مبتنی بر خرافات است. او مسیحیان را کهنه پرست، بی‌عقل و خرافی معرفی می‌کند که جز «ایمان کورکورانه» به هیچ چیز دیگر اهمیت نمی‌دهند. بررسی رساله کلسوس نشان می‌دهد که او آگاهی‌های فراوانی از متون مقدس، تعالیم مسیحیان و یهودیان، فرقه‌ها و جریان‌های گوناگون مسیحیان گنوسی داشته است. نکته جالب توجه دیگر این است که وی تقریباً همه باورهای مهم مسیحی را رد کرده اما به آموزه تثلیث اشاره چندانی نمی‌کند. از اینجا می‌توان نتیجه گرفت که پیش از تشکیل شورای نیقیه (۳۲۵)، احتمالاً آموزه مذکور در میان مسیحیان دست کم در سده دوم میلادی رواج نداشت. هرچند نمی‌توان رویکرد او به مسیحیت در سده دوم را نگرش همه یونانیان و رومیان در آن دوره دانست، اما به جرأت می‌توان ادعا کرد که نگاه غالب در آن زمان درباره مسیحیت دیدگاه کلسوسی بوده است؛ یعنی آنها را افرادی جاهل و بی‌عقل می‌دانستند. نقدهایی که او بر مسیحیت وارد می‌کند تقریباً همانهایی هستند که بعدها در جهان اسلام افرادی مثل قاسم رسی، ابوعیسی وراق، قاضی عبدالجبار معتزلی و دیگران در آثارشان مطرح کردند. بررسی اینکه آیا مسلمانان با سنت ردیه نویسی علیه مسیحیت آشنا بوده‌اند و آیا از نقدهای آنان در آثارشان استفاده کرده‌اند یا خیر، پژوهش جداگانه‌ای را می‌طلبد.

منابع

- استید، کریستوفر (۱۳۸۰). *فلسفه در مسیحیت باستان*. مترجم. عبدالرحیم سلیمانی اردستانی. قم: مرکز مطالعات و تحقیقات ادیان و مذاهب.
- اُگریدی، جُوان (۱۳۷۷). *مسیحیت و بدعت‌ها*. مترجم. عبدالرحیم سلیمانی اردستانی. قم: موسسه فرهنگی طه.
- براون، کالین (۱۳۷۵). *فلسفه و ایمان مسیحی*. مترجم. طاطه‌وس میکائیلیان. انتشارات علمی و فرهنگی.
- ژیلسون، اتین (۱۳۷۵). *مبانی فلسفه مسیحیت*. مترجم. محمد محمد رضایی و محمود موسوی. قم: دفتر تبلیغات اسلامی.
- سگال، رابرت آلن (۱۳۸۹). *اسطوره*. مترجم. فریده فرنودفر. تهران: بصیرت.
- کمبل، جوزف (۱۳۷۷). *قدرت اسطوره*. مترجم. عباس مخبر. تهران: چاپ سعدی.
- ولفسن، هری اوسترین (۱۳۸۹). *فلسفه آباء کلیسا*. مترجم. علی شهبازی. قم: دانشگاه ادیان و مذاهب.
- الیاده، میرچا (۱۳۶۲). *چشم‌اندازهای اسطوره*. مترجم. جلال ستاری. تهران: توس.

References

- Alexander, L (2021). "The Gospel According to Celsus". *Celsus in His World*. Ed. James Carleton. Cambridge University Press.
- Bauer, W (1934). *Orthodoxy and Heresy in Earliest Christianity*. Tübingen.
- Benko, S (1985). *Pagan Rome and the Early Christians*, London: Batsford.
- Byron Jevons, F. (1908). "Hellenism and Christianity". *The Harvard Theological Review*. Apr. Vol. 1, No. 2 169-188. (doi:10.1017/S0017816000003588).
- Carrier, C. R (2009). *Not The Impossible Faith*. Lulu: United States of America.
- Chadwick (1973). *The Early Church*, Penguin Books.
- Chadwick, (2003). *Origen: Contra Celsum*, Cambridge University Press. Edition. Brill: Leiden.
- Edwards, M. (2005). *Christianity: 70-192 AD, Christianity in the 2nd and 3rd Centuries*. Cambridge Ancient History. New York.
- Frend, W.H (1952). *The Donatist Church: A Movement of Protest in Roman North Africa*. Oxford.
- Gessell, B. (2019). "Greco-Roman Philosophy and the New Testament". *New Testament History, Culture, and Society: A Background to the Texts of the New Testament*. Ed. [Lincoln H. Blumell](#). Religious Studies Center, Brigham Young University; Salt Lake City: Deseret Book (<https://rsc.byu.edu/new-testament-history-culture-society/greco-roman-philosophy-new-testament>).
- Glockner, O (1924). *Celsi Αληθης Λογος*, Bnn: Marcus Und E. Webers Verlag.

- Greenwood, D. N (2014). "The *Alethes Logos* of Celsus and the Historicity of Christ", *Anglican Theological Review*, 96/4 A, pp. 705-713. (<http://www.anglicantheologicalreview.org>)
- Harris, J. G (1999). *Gnosticism: Beliefs and Practices*, Sussex Academic Press.
- Hoffmann, J (1994). *Porphyry's Against the Christians*, Oxford University.
- Hoffmann, J. (1987). *Celsus On the True Doctrine: A Discourse Against the Christians*. Oxford University Press.
- Justin, (2002). *The First Apology, The Apostolic Fathers with Justin Martyr and Irenaeus*. Ed. Philip Schaff. Grand Rapids, MI: Christian Classics Ethereal Library.
- Karamanolis, G. (2017). *Η Φιλοσοφία του Πρώιμου Χριστιανισμού*. Αθήνα.
- Patterson (1917). "Origin of the Name Panthera," *Journal of Theological Studies* 19 .79–80,
- Pindar (1957). "Πυθιονικοί". *The Odes of Pindar*. Ed and Trans. John Sandys (Greek Text). Loeb Classical Library.
- Plato (1901). *Phaedrus*. Ed. John Burnet (language: Ancient Greek), e typographeo Clarendoniano: Oxonii.
- Plato (1902). *Laws*. Ed. John Burnet (language: Ancient Greek), e typographeo Clarendoniano: Oxonii.
- Plato (1903). *Epistles*. Ed. John Burnet (language: Ancient Greek), e typographeo Clarendoniano: Oxonii.
- Plato *Crito* (1903). Ed. John Burnet (language: Ancient Greek). Oxford University press.
- Robinson, J. (1984). *the Nag Hamadi Library in English*. Second
- Sandbach, F. H. (1967). "Hellenistic Thought". *The Encyclopedia of Philosophy*, Ed. Paul Edwards, New York: Macmillan.
- Schaff, Ph. (Ed), (2006). *Latin Christianity: its funder, Tertullian: The Prescription Against Heretics*. Grand Rapids. MI: Christian Classics Ethereal Library.
- Sedley, D. (1998). "Hellenistic Philosophy", *Routledge Encyclopedia of Philosophy*, Ed. Edward Craig, London and New York.
- Tatianus, (1995). *Oratio Ad Graecos* (language: Ancient Greek), Ed. Mirosław Marcovich. New York.
- Tertullian, (1977). *Apology: with an English Translation*, (Greek Text). Ed. Gerald H. Rendall, Cambridge University Press.
- Tertullian, (1980). *The Apology*. Tr. By Herbert Bindley. London-Oxford.
- Turner, W. (1908). "Celsus the Platonist." *The Catholic Encyclopedia*. Vol. 3. New York: Robert Appleton Company. (<http://www.newadvent.org/cathen/03490a.htm>).
- Van Voorst, E. R (2000). *Jesus Outside The New Testament*, Cambridge.

- Wallis, R. T (1972). *Neoplatonism*. London: Duckworth.
- Whale, J (1930). "Great Attacks on Christianity: Celsus", *The Expository Times* 42, 119-124.
- Whitehouse, J. (2016). "The Course of the Donatist Schism in Late Roman North Africa". *The Donatist Schism: Controversy and Contexts*. Ed. Richard Milles. Liverpool University Press.
- Wilken, R. (1984). *The Christians as the Romans Saw Them*, Yale University.
- Επιφανιος (1915). *Κατα Αιρεσεων Ογδοηκοντα*. Leipzig: Hinrichs.
- Ευριπίδης (1916). *Βακχάι*, Ed and Tr. Arthur S. Way. New York.
- Ίουστίνος ὁ Μάρτυς (2006a). *Ἀπολογία ὑπὲρ Χριστιανῶν*. Πανεπιστήμιο Αιγαίου: Τμήμα Πολιτισμικής Τεχνολογίας και Επικοινωνίας.
- Ίουστίνος, (2006b). *Πρὸς Τρύφωνα Ἰουδαῖον Διάλογος*, Πανεπιστήμιο Αιγαίου. Τμήμα Πολιτισμικής Τεχνολογίας και Επικοινωνίας.
- Ιωάννη, Τ. Π (2008). *Ελληνισμός καί Χριστιανισμός κατά Κέλσου ἔργο τοῦ Ὠριγένη*. Θεσσαλονίκη.
- Ιώσηπος Φλάβιος (1961). *Ιουδαϊκή ἀρχαιολογία*. Book 4. Harvard University Press.
- Κλήμης ὁ Ἀλεξανδρεὺς (1919). *Προτρεπτικὸς πρὸς Ἕλληνας*. London and New York.
- Κλήμης ὁ Ἀλεξανδρεὺς (2006). *Στρωματά*. Πανεπιστήμιο Αιγαίου: Τμήμα Πολιτισμικής Τεχνολογίας και Επικοινωνίας.
- Κύριλλος Αλεξανδρείας (2006). *Υπόμνημα εἰς τὸ κατὰ Ἰωάννην Εὐαγγέλιον* Τμήμα Πολιτισμικής Τεχνολογίας και Επικοινωνίας.
- Λουκιανὸς ὁ Σαμοσατεύς (1962). *Περὶ τῆς Περεγρίνου Τελευτῆς*. Harvard University Press.
- Πετρονία, Β. (1973). *Εκκλησιαστικὴ Ἱστορία*. Αθήνα.
- Πλουτάρχος (1864). *Βίοι Παράλληλοι*, Αθήνας: Τύποις Διονυσίου Κορομηλά,
- Ωριγένης (1899). *Κατὰ Κέλσου*, Leipzig.